

МОВНЕ ПИТАННЯ В „МАЛОРОСІЙСЬКОМУ/УКРАЇНСЬКОМУ ПРОЕКТІ“ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.

С. О. Наумов

Наумов, С. О. Мовне питання в „малоросійському/українському проекті“ першої половини ХІХ ст.

У статті досліджується генеза українського мовного питання як поєднання суто мовного (літературно-лінгвістичного) і суспільного („малоросійський“, „український“, „російський“ проекти) контекстів у Російській імперії першої половини ХІХ ст. З'ясовуються мотивація діячів тієї епохи, зміст і характер громадської полеміки довкола української літературної мови. Особлива увага приділена загостренню українського мовного питання в 1830-х рр. і започаткуванню „українського проекту“ в 1840-х рр. (П. Куліш, Кирило-Мефодіївське товариство).

Ключові слова: мовне питання, „український проект“, „малоросійське нареччя“, українська літературна мова.

Наумов, С. А. Языковой вопрос в „малороссийском/украинском проекте“ первой половины ХІХ в.

В статье исследуется генезис украинского языкового вопроса как сочетания собственно языкового (литературно-лингвистического) и общественного („малороссийский“, „украинский“, „русский“ проекты) контекстов в Российской империи первой половины ХІХ в. Выясняются мотивация деятелей той эпохи, содержание и характер общественной полемике вокруг украинского литературного языка. Особое внимание уделено обострению украинского языкового вопроса в 1830-е гг. и зарождению „украинского проекта“ в 1840-е гг. (П. Кулиш, Кирилло-Мефодиевское общество).

Ключевые слова: языковой вопрос, „украинский проект“, „малороссийское наречие“, украинский литературный язык.

Naumov, S. The language issue in the “Little Russian / Ukrainian project” the first half of the 19th century

The article examines the genesis of Ukrainian language issue as a combination of purely linguistic (literary and linguistic) and social (“Little Russian”, “Ukrainian” and “Russian” projects) contexts in the Russian Empire in the first half of the 19th century. The motivation of figures of that epoch, the content and nature of public debate around the Ukrainian language are found out. Special attention is paid to the aggravation of Ukrainian language issue in the 1830's and the start of the “Ukrainian project” in 1840s (P. Kulish, Cyril and Methodius society).

Keywords: language issue, “Ukrainian project”, “Little Russian dialect”, the Ukrainian literary language.

Назва статті може вказувати, в залежності від кута зору, як на суперечливу оцінку стану націєтворчого процесу в Україні даного періоду, так і на його еволюцію (трансформацію). На межі ХVІІІ–ХІХ ст. безроздільно панував „малоросійський проект“, змістом і завданням якого було визначення місця „Малоросії“ (українських земель) та її населення в єдиному державному і соціальному організмі Російської імперії. В „історичну“ (а не календарну, тобто з 1861 р.) другу половину ХІХ ст. малоросійське/українське суспільство вступило, маючи вже в своєму складі переконаних прихильників окремішності української нації та певний арсенал ідей, які її мали підтвердити (основи „українського проекту“). При цьому залишається немало нез'ясованих моментів щодо того, як (хронологічно, змістовно, персонально) цей перехід відбувався, під дією яких чинників і чому саме в такому напрямку. Оскільки їх розробка потребує спеціальних і не одиничних зусиль, а автор статті не є „вузьким“ фахівцем у цьому питанні, мова йтиме переважно про можливі варіанти і способи розв'язання окресленої проблеми чи окремих її аспектів.

Типологізація „українського проекту“ очевидна: це властивий Європі ХІХ ст. „національний проект“, на основі і в рамках якого відбувалося творення української нації. Складніше з „малоросійським проектом“. Спроба З. Когути якщо не есенціалізувати

„малоросійську“ націю, то, принаймні, наголосити на деяких речах, що змушують задуматися над її можливим, хоча б ембріональним, існуванням (малоросійська ідентичність, наприклад), зрештою, здається, не переконала його самого. Є проблематичним співвідношення малоросійського проекту з реставраторськими ідеями другої половини XVIII ст. (умовно кажучи, „козацький проект“) та „національними проектами“ XIX ст. – „українським“ і „общерусским“ („великої російської („русской“) нації“), з якими він був генетично, змістовно і хронологічно пов'язаний.

Якщо розглядати „малоросійський проект“ у національному дискурсі, то його можна було б охарактеризувати як „протонаціональний“. Мається на увазі, зокрема, що, по-перше, в його межах зароджувалися певні складові „національного міфу“, по-друге, він був предтечею і до певної міри підвалиною „українського проекту“, по-третє, таке визначення вказує на ембріональний стан націєтворення, перехідний від домодерної „шляхетської“ нації (яка, на нашу думку, в Україні XVIII ст. перебувала на стадії формування, зрештою так і не завершеної) до модерної.

Взагалі цей варіант/тип суспільних проектів ще недостатньо навіть артикульований, тим більше – концептуалізований, не кажучи вже про його дослідження. У кращому разі йдеться лише про потребу виокремлення перехідного чи підготовчого етапу, який передував націєтворенню, та його визначальні риси. Стосовно нашого випадку О. Міллер називав діяльність М. Цертелева, М. Максимовича та їм подібних малоросійських ентузіастів першої половини XIX ст. „раннім українофільством“ (як „тот этап интереса к украинской, а чаще всего казачьей теме, который не предполагал утверждения исключительной украинской идентичности среди его адептов“)¹, слухно відрізняючи його від „справжнього“ українофільства, тобто „українського проекту“. В іншому місці він з посиланням на С. Єкельчика підтримував коригування „класичної“ тричленної схеми М. Гроха у напрямку „выделения особой предварительной фазы, когда характерный для эпохи романтизма интерес этнографов, филологов и историков к этническим особенностям был свободен от националистической идеологии“². Втім, і сам М. Грох у одній зі своїх пізніх праць вказував на можливість „прелюдії“ до національного будівництва³.

Можливо, проекти на кшталт „малоросійського“ актуальні для ситуацій з достатньо високим рівнем подібності/спорідненості домінантних етносів і етнічних меншин, коли останні усвідомлювали своє підпорядковане становище, але сприймали його як доволі комфортне, релевантне, в чомусь навіть вигірше. Тому „малоросійський проект“ був спрямований у кінцевому підсумку на розширення, закріплення, освоєння суспільної ніші за місцевою (регіональною, етнічною) елітою. Змістовні акценти змінювалися в залежності від питомої ваги і суспільної ролі еліти: старої (старшинсько-шляхетської), якій були притаманні ностальгічно-реставраційні, включаючи політичні, ідеї й настрої, – чи нової (інтелігенція), спрямованої на „прогресивні“ культурні цінності, творення нових культурних феноменів на „історичній“ основі та їх суспільне визнання. В цьому зв'язку є сенс говорити про два варіанти чи різновиди „малоросійського проекту“ (і водночас його стадії) – шляхетський (суспільно-політичний) та інтелігентський (мовно-культурний). Подібна конструкція в неартикульованому вигляді доволі давно присутня в літературі. Так, Ю. Шевельов свого часу фактично вказував на О. Павловського як на з'єднувальну чи перехідну ланку від шляхетського до інтелігентського варіанту, називаючи його ідейно близьким до новгород-сіверського гуртка кінця XVIII ст. і піонером преромантизму: „З ідеологічного погляду Павловський постає перед нами як жива ланка зв'язку між шляхетського опозицією ИР („Истории Русов“ – С.Н.), спертою на засади раціоналістичного просвітництва, і преромантизмом“⁴. Елітарний характер проекту підкреслювався й тим, що він виключав суб'єктність народних мас, „простолюду“, позиція якого до уваги не бралась і якому нічого не адресувалось. У цьому сенсі, наприклад, показовим є наголошування П. Куліша (1858 р.) на тому, що І. Котляревський „був панський писатель, і для панів скомпонував *Енеїду*“⁵.

„Національний проект“ з точки зору його генези нині трактується переважно як специфічна, одна з численних реакцій інтелектуалів на суспільні реалії: модернізацію, становище суспільства (населення), політику влади – під впливом націоналізму або ви-

ключно як результат засвоєння ідеології націоналізму та запозичення/засвоєння його схем. Змістовно він виглядає як процес створення певною соціальною групою (як правило, купкою інтелігентів – „будителів нації“), яка претендує на провідну роль, нового („національного“) образу, нового уявлення суспільства про себе (як про „націю“) і прищеплення його достатньо довільно визначеному людському колективу. Велика, якщо не визначальна роль при цьому відводиться зовнішнім впливам з боку більш ранніх і потужних національних проєктів – у цьому сенсі говорять про вторинний, імітаційний характер „націоналізмів“⁶. У будь-якому разі це не „органічна“ концептуалізація інтелектуальною елітою етнічної групи об’єктивної, іманентної потреби, можливості й перспектив націєтворення на етнічному субстраті. За словами Г. Касьянова, „нація мала виникнути спочатку в уяві діячів „національного відродження“ як умоглядна конструкція, і лише згодом ця справді „уявлена“ спільнота, цей проєкт були пов’язані в єдине ціле, узгоджені з „об’єктивними“ соціально-політичними, культурними, геополітичними та іншими реаліями“⁷.

На відміну від висхідної концепції „національного відродження“, в якій вищою, вирішальною фазою боротьби виступав масовий національний рух з політичними цілями, серцевиною національного проєкту, навколо якої точиться основна боротьба, визнається мовне питання. „Серед нових націй у Європі кінця XIX – початку XX століття, – зазначає Г. Сетон-Вотсон, – мова стала найважливішим чинником у творенні національної свідомості“⁸. О. Міллер наголошує, що мова є одним із найважливіших елементів у символіці етнічності, а шрифт і алфавіт нерідко відіграють ключову роль у процесах формування ідентичностей⁹, визнає, що з тезою Ю. Шевельова про мовне питання як центральне для українського національного руху XIX ст. „важко не погодитися“¹⁰. Р. Вульпіус, висловлюючи подібну думку, вказує, що „емансипація недомінантних етносів повинна протікати, як мінімум на початковій стадії, на рівні мови“ і ставить долю проєкту „великої російської („русской“) нації“ в пряму залежність від набуття українською мовою статусу літературної¹¹. Обидва дослідники спираються на критерії успіху мовної емансипації, розроблені В. Стюартом: ступінь стандартизації мови; дистанціювання від споріднених мов; „історичність“; життєздатність (під якою фактично розуміється поширеність мови – кількість її „користувачів“ та застосування у всіх соціальних і культурних контекстах). Р. Сассекс доповнив останній пункт: необхідна достатня кількість акторів, які ідентифікують себе з певною мовою й готові відстоювати її всупереч протидії¹².

Застосування цих критеріїв у поєднанні з концептами „малоросійського“ та „українського“ проєктів до мовних і, ширше, суспільних практик першої половини XIX ст., на нашу думку, може бути плідним дослідницьким прийомом, корисним для кращого розуміння як цих проєктів, їх співвідношення, так і ситуації навколо заміфологізованого мовного питання.

Генезу мовного питання доцільно розглядати як синтез суто мовного (філологічного чи літературно-лінгвістичного) і суспільного контекстів. Перший стосується формування літературної мови, вироблення стандартизованої лексики, правопису, абетки та застосування їх у літературі й періодиці. Другий, який, власне, і є предметом нашого дослідження, розуміється як суспільна реакція (з боку різних акторів – авторів і читачів, влади і громадськості, малоросів/українців і представників інших етнічних груп, прихильників і противників тощо) на мовний контекст.

Сказане не обов’язково слід розуміти таким чином, що мовний контекст є первинним, причиною, а суспільний – вторинним, наслідком. Розвиток обох контекстів великою мірою ґрунтувався на емоційному чиннику – „малоросійському сентименті“, який по-різному виявлявся й у корінних „малоросів“, і в іншоетнічних мешканців краю, і у приїжджих. Мовний контекст з самого початку був інспірований (і) певними явищами суспільного й культурного життя: вплив романтизму і гердерівських ідей, образ „згасаючої“ Малоросії, формування російської літературної мови тощо. Вони відіграли вирішальну роль на початковій стадії формування мовного питання, пов’язаній з залученням народної мови до літератури белетристичної та наукової.

У першому випадку письменники вдавались до української народної мови „для розваги“, в пошуках колориту, яскравих сюжетів, образів, висловлювань з народного життя тощо. Відповідно й жанри цієї літератури були „низькими“ (бурлескно-травестійна поема, байка, балада, соціально-побутова п'єса, етнографічно-побутова повість), призначеними для невибагливого повсякденного обивательського читача. Один з родоначальників нової української літератури Г. Квітка-Основ'яненко зізнавався (можливо, дещо й лукавлячи), що почав писати твори українською, щоб довести, „что от малороссийского языка можно расстрогаться“, і загалом „именно для одной забавы себе, веселого чтения с женою и видя, что землякам нравится“¹³.

Дослідницький інтерес до народної мови був переважно академічним і стимулювався як загальним зацікавленням цією сферою „народного духу“, так і поширеним тоді розумінням приреченості „малоросійського нарiччя“. О. Павловський у передмові до своєї „Граматики“ називав його „умирающим“, „ни мертвым ни живым языком“¹⁴. Так само вважали й упорядники перших піснених збірок. М. Цертелєв писав, що ці пісні тепер умирають, а їхня мова застаріла для самих „малоросіян“. П. Лукашевич менше ніж через 20 років категорично стверджував, що пісні, які він видає, „вже мертві для малоросіян“¹⁵.

Подібні зацікавлення були очевидним прогресом з точки зору актуалізації українського мовного питання. Адже загалом наприкінці XVIII – на початку XIX ст., у рамках домінантного „шляхетського“ варіанту „малоросійського проекту“, мова не фігурувала серед символічних цінностей, збереження яких видавалось актуальним. Причини цього криються в самому характері цього варіанту, ментальності його носіїв. Останні керувалися цінностями „козацького-старшинського“ минулого, серед яких пріоритет належав владі і власності (артикульованим як права, свободи, вольності), а мові не було місця. Звичайно, вони не мислили й не могли мислити національними категоріями, в яких мова має пріоритетне значення.

З іншого боку, самі по собі ці апелювання до народної мови були швидше передумовами, ніж проявами мовного питання. Літературні твори, про які йшлося вище, за словами Ю. Шевельова, не підносилися до формування літературної мови, а лише фіксували різні місцеві говірки¹⁶. Власне, те саме можна сказати й про згадані мовознавчі спроби. Намагання того-таки Ю. Шевельова трактувати „Граматику“ О. Павловського як програму збереження й розвитку української мови і „чи не перший в історії української літератури літературний маніфест з проголошенням засад нового стилю“¹⁷ виглядають все ж непереконливо. Ситуація згаджувалася й достатньо безконфліктною, толерантною чи й доброзичливою реакцією громадськості і влади на „малоросійський колорит“ у літературі.

Проте так тривало недовго. Своєрідною точкою біфуркації можна вважати 1830-і рр. В „малоросійському“ письменницькому середовищі почали висловлюватись думки про більш високі обрії своєї літератури. Г. Квітка-Основ'яненко в 1834 р. в листі до М. Погодіна вже зовсім інакше вмотивує написання „Повістей“: „Они написаны в разрешение спора, что на нашем наречии нельзя написать ничего серьезного, нежного, а только лишь грубое, ругательное, кощунное“¹⁸. Це добре розуміли й сучасники. І. Срезневський писав тоді, що Квітка „первый стал употреблять малорусское наречие в словесности русской не ради шутки и попытки, а как орудие, сильнее всякого другого могшее действовать на нравственный подъем значительной доли русского народа...“¹⁹. Нарощування публікацій на „малоросійську“ тему (у І. Срезневського в 1833 р. склалося враження, що „появилось очень много мнений и правил относительно правописания для языка Украинского“)²⁰ і їх характер, схоже, досягли того рівня, коли їх стали сприймати як щось більше, ніж елементи фольклору, гумористичні чи мелодраматичні „простонародні“ замальовки в літературі. Вони вже виглядали як заявка на особливу „малоросійську“ літературу й мову, тож освічене суспільство (хоча б у особі нечисленних інтелектуалів) мало визначитися зі своїм ставленням до цього явища, дати йому оцінку. Завдання особливо актуалізувалося формуванням нової російської літератури та літературної мови, відносно яких необхідно були визначити позицію малоросійських „відповідників“.

Суспільна реакція була неоднозначною (від захоплення й підтримки до гострої критики й заперечення), розмежування між її речниками – мінливим, а його критерії (етнічні,

територіальні, культурні тощо) неочевидними. Принаймні частково це підтверджує несподівано категоричний виступ І. Срезневського (1834 р.) на захист української мови, в якому він відмовлявся вважати її „наріччям“: „В настоящее время нечего доказывать, что язык украинский (или, как угодно называть другим, малороссийский) есть язык, а не наречие, как доказывали некоторые, и многие уверены, что этот язык есть один из богатейших языков славянских, что он едва ли уступит богемскому в обилии слов и выражений, польскому в живописности, сербскому в приятности, что это язык, который, будучи еще не обработан, может уже сравниться с языками образованными по гибкости и богатству синтаксическому, – язык поэтический, музыкальный, живописный“²¹. Це при тому, що ще в 1833 р. він особливо не задумувався про статус української мови, називаючи її водночас „языком Украинским“, „Украинско-Запорожским наречием“, „языком старым Русским южного наречия, т. е. Украинским или, как называют, Малороссийским“²².

Суб’єктивно складається враження, що питома вага і гострота критичних висловлювань істотно зросли наприкінці 1830-х – на початку 1840-х рр. Саме на той час припадають зневажливе публічне висловлювання М. Полевого на адресу української літератури („И не лучше почтенному Грицьку и другим даровитым его землякам писать на богатом, прекрасном, звучном языке русском, нежели на исковерканном и некрасивом, областном наречии его?“²³), роздратована репліка Г. Квітки-Основ’яненка („Мы должны пристыдить и заставить умолкнуть людей с чудным понятием, гласно проповедующих, что не должно на том языке писать, на коем 10 миллионов говорят, который имеет свою силу, свои красоты...“²⁴), його перепалка з В. Каразіним, емоційний протест М. Костомарова проти презирливого ставлення до української мови й самої ідеї писати українською²⁵, а також перші антиукраїнські пасажі В. Белінського та ін. Таким чином, уже для цього моменту оптимістична фраза О. Міллера про те, що „в России первой половины XIX в. украинская тематика вызывала интерес и симпатию“²⁶, не зовсім відповідає дійсності.

Тоді ж полеміка, яка до того велася здебільшого на приватному рівні, почала набувати публічного, а отже, суспільно значущого характеру. В цьому немало роль відіграли літературні журнали (зрозуміло, російські) – не даремно Г. Квітка-Основ’яненко писав у 1841 р. про „раскол, произведенный русскими журналами против нашего языка“²⁷. В цьому сенсі відома концепція К. Дойча про роль масових комунікацій у процесі націєтворення (див., напр.: „у політичній і соціальній боротьбі сучасної епохи *національність* означає єднання (alignment) значної кількості людей із середнього та нижчого класів, пов’язаних з регіональними центрами й провідними соціальними групами каналами соціальної комунікації та економічним спілкуванням...“²⁸) може бути застосована в дещо нетрадиційний спосіб: періодична преса „інших“ (за відсутності власної) як засіб актуалізації національної проблематики та згуртування її адептів.

Можливо, посилення негативних оцінок на адресу української літератури і мови було пов’язане з загальною ситуацією в російському суспільстві, а саме піднесенням патріотичних (російських націоналістичних, за сучасною термінологією) настроїв, що підігрівалися офіційною політикою, в основу якої зрештою було покладено відому уваровську тріаду. Тут слід наголосити на суперечності, що існує в літературі в питанні про початки російського націоналізму та його проникнення в імперську політику. В сучасних російських і західних виданнях достатньо багато фактичного й концептуального матеріалу про формування російського національного дискурсу та цілеспрямовану підтримку його владою впродовж першої половини XIX ст. Для прикладу, він щедро представлений у вузівському навчальному посібнику під редакцією академіка Л. Мілова (автор розділу М. Цимбасв)²⁹. На думку цих авторів, доктрина С. Уварова була теорією казенного патріотизму, „основанной на идее национальной исключительности и имперского превосходства“, що мала на меті „привести всю культурную и общественную жизнь России“ у відповідність з „истинно русскими“, „национальными началами“³⁰. С. Удалов, дослідник державної ідеології Росії другої чверті XIX ст., наголошує, що тріада була нерозривно пов’язана з російською („русской“) національною ідеєю³¹. При цьому „если русские люди должны были возродить в себе собственную народность, то по отношению к нерусским народам практически проводилась политика навязывания русской народности

в ущерб своей. Путем подобной интеграции национальная идея должна была трансформироваться в общеимперскую идеологию⁴³². В монографії А. Зоріна переконливо показано вплив німецького націоналізму на С. Уварова, а його тріада пов'язується з „російським („руським“) державним націоналізмом“, елементи якого автор слухно помічає (подібно до М. Цимбаєва) ще в діяльності О. Шишкова на початку XIX ст.³³. Подібні думки знаходять підтримку й на Заході. На думку Р. Вортмана, Микола I намагався розв'язати завдання „інкорпорування національної ідеї в імперську міфологію“, тож „негайно після повстання декабристів офіційний церемоніал, риторика, мистецтво й архітектура взяли вбудовувати національну ідею в імперський міф“, а „своє канонічне ідеологічне формулювання“ національна ідея російської монархії знайшла в уваровській тріаді³⁴.

Разом з тим такі погляди зустрічають опозицію, зокрема, з боку дослідників націоналізму. Вони керуються схемою, згідно з якою „офіційний націоналізм“ (вираз Г. Сетон-Вотсона) має „реактивний“ (вислів О. Міллера) характер, постає „пізніше та як реакція“ (Б. Андерсон) на націоналізми підвладних народів³⁵. Тому О. Міллер наполегливо проводить думку про повільний і непослідовний процес „націоналізації“ імперії Романових та відносить його започаткування на середину XIX ст.: „Медленно, не без сопротивления и внутренних противоречий, но правящая элита усваивала определенные элементы идеологии русского национализма, что уже в середине XIX века сказывалось на мотивации ее политики“³⁶. Здебільшого на другу половину XIX ст. він відносить і формування російського націоналізму, по суті надаючи й йому „реактивного“, а отже, вторинного й у чомусь захисного характеру: „Националистические мотивы в русском общественном мнении постепенно становились все более актуальными во второй половине века, чему способствовали господство национализма в Западной Европе того времени и конфликт сперва с польским, а затем и с другими национальными движениями в самой Российской империи“³⁷. Серед цих „інших“ особлива роль відводиться українському рухові: „Вызов со стороны украинского национализма становится исключительно важным катализатором дискуссии о проблеме формирования самой русской нации“³⁸. Щоправда, згодом (і в форматі усного мовлення, що не так зв'язує і зобов'язує) О. Міллер все ж визнавав, що російський націоналізм „вычленяется уже в 40-е годы XIX века, в поздние сороковые годы“, і навіть задавнював його генезу, вказуючи, що „очень мощный толчок пробуждению русского национализма дало восстание 1830–31-х годов“ та називаючи впливового імперського ідеолога початку XIX ст. М. Карамзіна раннім націоналістом чи протонаціоналістом³⁹. Проте в пізнішій публікації⁴⁰ ці тези відсутні.

На нашу думку, саме започаткована в Російській імперії „націоналізація“ громадської сфери, культури і політики, задеклароване цілеспрямоване вибудовування їх на „істинно русских началах“ ставили малоросів/українців перед проблемою вибору, з'ясування своєї причетності чи непричетності до цього та визначення власного місця в новій суспільній і культурній ситуації. Разом з уже згадуваними нападками на малоросійську літературу та мову це й стало передумовою громадської актуалізації мовного питання, переплетіння суто мовного контексту з суспільним і переходу останнього на більш високу стадію – відстоювання права на існування української літератури й літературної мови.

Не виключено, що якби це перше „мовне“ протистояння сталося не в 1830-х рр., а буквально десятиліттям раніше, ситуація могла б розвинуватися за зовсім іншим сценарієм. Точніше, ніякого протистояння могло й не бути, малоросійські еліти сприйняли б нову російську („руську“) культуру як „общерусскую“, тобто і свою, а націєтворення пішло б у напрямку триєдиної російської нації. Було б безпідставно категорично заперечувати таку можливість, втім, як і пророкувати її реальність. Але в 1830-х рр. українська культура вже мала твори, імена, визнання, стала помітним і популярним явищем, що давало її нечисленним адептам віру в свої сили та надихало на боротьбу й наполегливу працю.

Своєчасним є питання, наскільки реальним і сильним у той момент було підживлення з боку інших слов'янських „національних проєктів“ (чеського, польського, болгарського тощо). На наш погляд, апеляції до них як мало не визначальних чинників впливу не виглядають переконливими. Вони здебільшого ґрунтуються на спекулятивних і „зовнішніх“ аргументах (хронологічні співпадіння, співвідношення „сильних“ і „слаб-

ких“ націоналізмів, ймовірність і логічність такого впливу, концептуальне положення про імітаційний характер націоналізмів тощо). Необхідні ж емпіричні дослідження: з одного боку, хронології, каналів і змісту зовнішніх впливів, а з іншого – способів і результатів їх сприйняття творцями й активістами „українського проекту“. Зроблена нами нещодавно початкова спроба вивчення впливу „болгарського проекту“ на малоросійських/українських діячів у першій половині XIX ст. дала підстави для достатньо скромних і обережних висновків: „Наведені факти і висловлювання, на нашу думку, дозволяють стверджувати, що болгарські зацікавлення були одним із тих чинників, які стимулювали зміну дослідницьких акцентів, „переадресацію“ уваги українських учених з імперської/загальноросійської чи всеслов'янської тематики на вивчення свого народу. Крім того, тут наявні окремі елементи наукової концепції національного відродження так званих „малих“ чи „неісторичних“ народів: усвідомлення його актуальності, універсальності, значення патріотичного/національного почуття і культурного чинника (мови, літератури, історії), роль народознавчих студій як наукової основи та ін. У кінцевому підсумку все це сприяло зародженню і поступовому формуванню модерного „національного“ дискурсу, було однією з його передумов і чинників. Проте стосовно періоду до 40-х рр. XIX ст. ... говорити про наявність такого дискурсу означало б штучно есенціалізувати його“⁴¹.

Ознайомлення („в першому наближенні“) з цікавими в цьому плані малоросійськими/українськими персоналіями першої половини XIX ст. теж дає підстави лише для висновку про наявність культурних і особистих контактів і впливів; ідеологічна („націоналістична“) ж їх складова стосується швидше „слов'янської“, народознавчої, а не суто української тематики. Все це, звичайно, було своєрідною моральною й інтелектуальною підтримкою, але в цьому сенсі подібне значення мали й зв'язки (значно тісніші) з великоросійською інтелігенцією (не кажучи вже про західноукраїнських письменників і мовознавців). Малоросійські діячі 1830–1840-х рр., за їхніми власними свідченнями, ставали „українськими патріотами“, як правило, під впливом народного середовища, історичних, літературних та фольклорно-етнографічних публікацій першої третини XIX ст. Так, П. Куліш вказував на суперечливість мовного оточення, яка вражала його за дитинства; відзначав роль „Енеїди“ І. Котляревського та „Наських українських казок запорожця Іська Материнки“ О. Бодяньського, які були для нього та його товаришів по гімназії „первим ступнем народного самопознання нашого“, й особливо „Українських народних дум і пісень“ М. Максимовича, після яких він почав „шанувати рідну мову, що живе в устах народніх та його піснях“⁴². М. Костомаров, захопившись збіркою М. Максимовича і „Запорожской старини“, перечитав усі доступні йому видання українською мовою і навіть самотужки здійснював своєрідні „етнографічні екскурсії“ по селах. Як наслідок, за його словами, „любовь к малорусскому слову более и более увлекала меня“⁴³.

Важливо підкреслити, що зміст суспільного-мовного контексту другої половини 1830-х – початку 1840-х рр. з „малоросійського“ боку був переважно академічним, емоційним, протестно-захисним. Полеміка, причому досить гостра, велась, по-перше, щодо статусу й можливостей „малоросійської“ мови як літературної (між її прихильниками і противниками) та, по-друге, щодо основоположних засад її правопису (в середовищі прихильників). Час для глибокого осмислення суспільної ролі, значення і призначення мови, в тому числі як чинника націєтворення, тобто для концептуалізації її ролі в „національному проекті“ (якого теж ще не було), тоді ще не настав.

Важливі кроки в цьому напрямку були зроблені впродовж 1840-х рр. З одного боку, вони були пов'язані з поглибленням процесу творення, стандартизації і розширення горизонтів застосування української літературної (отже, національної, як частини „національного міфу“) мови. Важко переоцінити роль Т. Шевченка, його творчості, в якій – від першого „Кобзаря“ 1840 р. – був представлений неконцептуалізований, так би мовити, інтуїтивний, але від того не менш значущий варіант літературної мови, що в загальних рисах і став її наочним взірцем, практичним уособленням стандарту. Оцінюючи значення діяльності Т. Шевченка, Б. Андерсон цитує слова Г. Сетон-Вотсона: „Формуванням визнаної української літературної мови завдячуємо йому більше, ніж будь-кому іншому. Вживання цієї мови стало вирішальною стадією у формуванні української національної

свідомості⁴⁴. Менш талановитим, зате більш цілеспрямованим і усвідомленим був доробок П. Куліша. Оцінюючи заслуги Т. Шевченка й П. Куліша як фундаторів української літературної мови, Ю. Шевельов зазначав: „Шевченко перший піднісся до розуміння синтетичності й соборності Л[ітературної] м[ови], як у розрізі іст[оричному] (використання архаїзмів, слов'янізмів тощо), так і в геогр[афічному] (використання приступних і відомих Шевченкові говірок), з врахуванням досвіду його полтавсько-харківських попередників. У відмінних пропорціях сполучав ці елементи і П. Куліш. Іст[орична] і стилістична синтеза як суть мовної реформи лишилася незрозумілою сучасникам і ближчим наступникам Шевченка й Куліша, але широта геогр[афічної] синтези забезпечила новій Л[ітературній] м[ові] великий вплив. Ця засада лягла і в основу мовних прямувань діячів, об'єднаних навколо „Основи“, а пізніше визначила характер словника Б. Грінченка...“⁴⁵. В листах П. Куліша 1840-х рр. не раз зустрічаються свідчення того, що він усвідомлював високе призначення своєї праці в царині мови й літератури⁴⁶. Інакше кажучи, він розумів мету і наслідки своєї мовотворчої діяльності, і в цьому сенсі його можна вважати якщо не першим, то одним із перших свідомих творців „українського проекту“. Так, у листі до О. Бодяньського 23 травня 1846 р. він чітко вказував: „Задача в том, чтоб украинский язык поднять на степень литературного“⁴⁷. Його діяльність цілком відповідає наведеній вище схемі мовної емансипації. В ті роки П. Куліш інтенсивно працював над виробленням стандартів української мови: її диференціюванням (але не від російської, як О. Павловський, а від польської), історичністю (як М. Максимович), чистотою і народністю: „Читаю „Литовский статут“ и отмечаю малороссийские слова, которых там множество, хочу составить особый из них словарь: он покажет состояние малороссийского или, лучше сказать, древнерусского языка до того времени, когда он начал ополячиваться“, „во время моих путешествий по Малороссии я записывал разного рода народные рассказы, стараясь изучить простую речь, чуждую того влияния, какое потерпел язык образованного нашего общества от языков западных“⁴⁸.

Таким чином, йдеться про свідому роботу принаймні над трьома емансипаційними мовними чинниками (історична спадщина, стандартизація, дистанціювання). Якщо додати до цього ще такі важливі складові подвижницької діяльності П. Куліша того часу, як написання першого українського історичного роману „Чорна рада“ (розширення сфери застосування і підвищення літературного статусу української мови) та популярної історії України (творення і пропаганда „історичного міфу), то його роль як, можливо, першого свідомого (й успішного) творця „українського проекту“ вже в 1840-х рр. виглядає досить переконливо. Більше того, є окремі свідчення на користь того, що П. Кулішу тоді була властива, хоч і не в повній мірі, ексклюзивна національна ідентичність і пов'язана з цим відданість етноніму „українець“ (а не „малорос“). Зокрема, в листі до М. Костомарова (1846 р.) він емоційно заявляв: „Зачем Вы говорите, что Вы не украинец?... Мы даем Вам права гражданства, при том же маменька Ваша украинка. Я не могу Вас так любить как люблю, когда считаю Украинцем. Можно ли так отвергать столь драгоценное для нас имя?“⁴⁹.

Є певні докази того, що розуміння значення діяльності „національномовних лексикографів, граматиків, філологів і літераторів“, яка „була ключовою для формування європейських націоналізмів“⁵⁰, ширилося в середовищі малоросійських/українських інтелектуалів уже в 1840-х рр. Для прикладу, начебто далекий від національних ідей А. Метлинський переконував начебто значно ближчого до них М. Костомарова (1847 р., правопис збережено): „Я не думаю, як ти писав і пишеш, щоб война за правописаніе була за даромь: бо писанія и вымова – знамя характера и существо народности“⁵¹.

Другим великим і важливим кроком у напрямку формування „українського проекту“ стали заснування і діяльність Кирило-Мефодіївського товариства. Останнє традиційно розглядається як перший організаційний прояв українського націоналізму (в широкому „західному“ розумінні цього слова). За Б. Андерсоном, це „перша українська націоналістична організація“⁵². О. Міллер характеризує його як першу спробу організаційного оформлення „модерного українського націоналізму“⁵³. Загалом з

цим важко не погодитись, але принаймні з одним уточненням: в ідеології товариства все-таки значно більше всеслов'янських, ніж власне українських ідей, вона (ідеологія) була швидше панславистською на українському ґрунті, ніж суто українською. Можливо, саме через це в програмних документах кирило-мефодіївців мало уваги приділено мовному питанню – як уже зазначалось, ключовому для будь-якого „національного проекту“, тим більше на початковій стадії. Зрештою, чи не через брак „націоналізму“, уваги до власне „українського проекту“ в товаристві П. Куліш не виявляв до нього особливого інтересу? З іншого боку, з точки зору співвідношення „проектів“ важливо підкреслити, що кирило-мефодіївці не просто термінологічно відмовились від „Малоросії“ і „малоросів“ на користь „України“ й „українців“, а й зробили це по суті, наповнивши ці категорії іншим змістом та вивісивши їх за рамки російського імперського й національного контексту.

Практика 40-х рр. XIX ст. засвідчує не лише перехід (не остаточний і не завершений) від „малоросійського“ до „українського“ проекту, а й переміщення ролі провідного центру з Харкова до Києва. Останнє, в свою чергу, було зумовлено Київським університетом, з яким безпосередньо пов'язані „київська романтика“ (Д. Чижевський)⁵⁴ як культурне явище та Кирило-Мефодіївське товариство, 8 з 12 членів якого були студентами або співробітниками університету. Тим самим підтверджуються відомі слова (Б. Андерсон називає їх афоризмом) Е. Хобсбаума про те, що „розвитком шкіл та університетів вимірюється розвиток націоналізму...“. До речі, цікаво, що в російському перекладному виданні ця фраза („the progress of schools and universities measures that of nationalism“)⁵⁵ набула зовсім іншого змісту: „Национальным достижением было развитие школ и университетов“⁵⁶.

Започаткована нова фаза формування „українського проекту“ була перервана арештом кирило-мефодіївців, внаслідок чого найбільш активна, авторитетна й плідна частина його реальних чи потенційних творців надовго була втрачена для громадського життя. Крім того, це не могло не позначитись на настроях надзвичайно тонкого прошарку української інтелігенції. Водночас були мінімізовані умови для творчості: за десятиліття (до середини 1850-х рр.) в імперії побачили світ лише два альманахи з українськими текстами⁵⁷. Наскільки відомо, жодного протесту це не викликало, що свідчить швидше про другорядність, маргінальність мовного питання, ніж про якесь побоювання розділити долю братчиків. Українське культурне і громадське життя в його публічних проявах було відкинуто далеко назад і майже завмерло.

Проте 10-річний „антракт“ виглядав таким лише назовні: суспільна думка, можливо, стала латентною, атомізованою, але не зупинилась. Тож друга половина 1850-х рр. тільки на перший погляд несподівано вибухнула „кулішівкою“, п'ятьма збірками українських творів⁵⁸, новим „Кобзарем“, концептуальною „Україною“ М. Костомарова, спробами запровадження української мови в освітній процес (букварі, недільні школи), „хлопоманством“ і зрештою – українофільськими громадами, які започаткували український національний рух як організовану перманентну боротьбу національної еліти за реалізацію „українського проекту“.

¹ *Миллер, А. И.* „Украинский вопрос“ в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). СПб., 2000, с. 53.

² Там само, с. 106.

³ *Хрох, М.* От национальных движений к полностью сформировавшейся нации: процесс строительства наций в Европе. – В: *Нации и национализм*. М., 2002, с. 128.

⁴ *Шевельов, Ю.* „Грамматика“, що належить до історії літератури („Грамматика малоросійського наріччя“ Павловського та її автор). – В: *Слово*. Зб. 2. Нью-Йорк, 1964, с. 189.

⁵ *Куліш, П.* Дві мови, книжна і народна. – Україна, 1914, кн. 3, с. 29.

⁶ *Андерсон, Б.* Уявлені спільноти: Міркування щодо походження й поширення націоналізму. 2-е вид. К., 2001, с. 107, 113; *Миллер, А. И.* „Украинский вопрос“ в политике властей и русском общественном мнении..., с. 10.

⁷ Касьянов, Г. В. Теорії нації і націоналізму. К., 1999 [електронний ресурс]. Режим доступу: <http://litopys.narod.ru/kasian/kas13.htm>

⁸ Націоналізм: Антологія. Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. К., 2000, с. 518.

⁹ Миллер, А. Империя Романовых и национализм: Эссе по методологии исторического исследования. М., 2006, с. 78.

¹⁰ Миллер, А. И. „Украинский вопрос“ в политике властей и русском общественном мнении..., с. 80.

¹¹ Вульцус, Р. Языковая политика в Российской империи и украинский перевод Библии (1860–1906). – *Ab Imperio*, 2005, № 2, с. 191–192.

¹² Там само, с. 191; Миллер, А. И. „Украинский вопрос“ в политике властей и русском общественном мнении..., с. 82.

¹³ Цит. за: Михайлин, І. „Я тоді ще не знав, що я українець...“. – Березіль, 1991, № 6, с. 149.

¹⁴ Грамматика малороссийского наречия, или Грамматическое показание существеннейших отличий, отделивших Малороссийское наречие от чистого Российского языка, сопровождаемое разными по сему предмету замечаниями и сочинениями. Сочин. Ал. Павловский. СПб., 1818, с. 2, 4 [електронний ресурс]. Режим доступу: <http://toloka.hurtom.com/viewtopic.php?t=21927&sid=5856063b0a7c63abd7ccel1f5c7e01013>

¹⁵ Огієнко, І. Історія української літературної мови. К., 2001, с. 197.

¹⁶ Енциклопедія українознавства. Львів, 1994, т. 4, с. 1362.

¹⁷ Шевельов, Ю. „Грамматика“, що належить до історії літератури..., с. 188.

¹⁸ Цит. за: Айзеншток, Є. Г. Ф. Квітка і М. П. Погодін (до історії літературних відносин). – В: За сто літ. К., 1928, кн. 2, с. 24.

¹⁹ Там само, с. 12.

²⁰ Запорожская старина. X., 1833, ч. 1, вып. 1, с. 19 [електронний ресурс]. Режим доступу: <http://toloka.hurtom.com/viewtopic.php?t=14949>

²¹ Срезневский, И. Взгляд на памятники украинской народной словесности. – Ученые записки Московского университета, 1834, ч. 5 [електронний ресурс]. Режим доступу: <http://litmisto.org.ua/?p=3393>

²² Запорожская старина, ч.1, вып. 1. с. 19; вып. 2, с. 73.

²³ Цит. за: Михайлин, І. „Я тоді ще не знав, що я українець...“, с. 150.

²⁴ Там само.

²⁵ Костомаров, Н. И. Исторические произведения. Автобиография. К., 1989, с. 449–450.

²⁶ Миллер, А. И. „Украинский вопрос“ в политике властей и русском общественном мнении..., с. 53.

²⁷ Цит. за: Михайлин, І. „Я тоді ще не знав, що я українець...“, с. 157.

²⁸ Націоналізм. Антологія, с. 561.

²⁹ История России XVIII–XIX веков. Под ред. Л. В. Милова. М., 2006, с. 446–448, 506–508, 532–534, 723 та ін.

³⁰ Там само, с. 506–507.

³¹ Удалов, С. В. Теория официальной народности: механизмы внедрения. – В: Освободительное движение в России: межвуз. сб. науч. тр. Саратов, 2005, вып. 21, с. 73 [електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.sgu.ru/files/nodes/9843/08.pdf>

³² Там само, с. 80.

³³ Зорин, А. Кормя двуглавого орла...: Русская литература и государственная идеология в последней трети XVIII – первой трети XIX века. М., 2001, с. 339–374.

³⁴ Вортман, Р. „Официальная народность“ и национальный миф российской монархии XIX века. – В: РОССИЯ/RUSSIA, вып. 3 (11): Культурные практики в идеологической перспективе. Россия, XVIII – начало XX века. М., 1999, с. 233–244 [електронний ресурс]. Режим доступу: http://ec-dejavu.ru/o/Official_Nation.html

³⁵ Див.: Миллер, А. И. „Украинский вопрос“ в политике властей и русском общественном мнении..., с. 11; Андерсон, Б. Уявлені спільноти..., с. 113.

³⁶ Миллер, А. Империя Романовых и национализм..., с. 153.

³⁷ Миллер, А. И. „Украинский вопрос“ в политике властей и русском общественном мнении..., с. 33.

³⁸ Там само, с. 228.

³⁹ Империя и нация в воображении русского национализма: Взгляд историка: Лекция Алексея Миллера 14 апреля 2005 г. [електронний ресурс]. Режим доступу: <http://polit.ru/article/2005/04/14/miller/>

⁴⁰ Миллер, А. Империя и нация в воображении русского национализма. – В: Миллер, А. Империя Романовых и национализм..., с. 78–95.

⁴¹ *Наумов, С. О.* „Болгарська тема“ в українському націотворенні імперської доби: до питання про взаємодію „національних проектів“. – В: Дриновський збірник/Дриновски сборник, Харків; Софія, 2011, т. 4, с. 116.

⁴² Цит. за: *Нахлік, С.* Життя Пантелеймона Куліша: Наукова біографія. К., 2007, т. 1, с. 17–18.

⁴³ *Костомаров, Н. И.* Исторические произведения. Автобиография..., с. 446–450.

⁴⁴ *Андерсон, Б.* Уявлені спільноти..., с. 99.

⁴⁵ Енциклопедія українознавства. Львів, 1994, т. 4, с. 1362.

⁴⁶ *Міяковський, В.* Люди сорокових років (Кирило-методіївці в їх листуванні). – За сто літ, 1928, кн. 2, с. 43; *Шевельов, Ю.* Кулішеві листи і Куліш у листах. – В: Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані. Нью-Йорк; Торонто, 1984, с. 54.

⁴⁷ *Куліш, П.* Повне зібрання творів. Листи. К., 2005, т. 1: 1841–1850, с. 83–84.

⁴⁸ *Куліш, П.* Листи до М. Д. Білозерського. Львів; Нью-Йорк, 1997, с. 35.

⁴⁹ *Міяковський, В.* Люди сорокових років (Кирило-методіївці в їх листуванні)..., с. 53.

⁵⁰ *Андерсон, Б.* Уявлені спільноти..., с. 95.

⁵¹ *Міяковський, В.* Люди сорокових років (Кирило-методіївці в їх листуванні)..., с. 78.

⁵² *Андерсон, Б.* Уявлені спільноти..., с. 99.

⁵³ *Миллер, А. И.* „Украинский вопрос“ в политике властей и русском общественном мнении..., с. 227.

⁵⁴ *Чижевський, Д.* Історія української літератури (від початків до доби реалізму). Нью-Йорк, 1956, с. 422.

⁵⁵ *Hobsbawm, E.* The Age of Revolution 1789–1848. New York, 1996, p. 135.

⁵⁶ *Хобсбаум, Э.* Век революции. Европа 1789–1848. Пер. с англ. Л. Д. Якуниной. Ростов н/Д, 1999, с. 191.

⁵⁷ Див.: Українські літературні альманахи і збірники XIX – початку XX ст.: Бібліогр. покажчик. К., 1967, с. 43–50.

⁵⁸ Там само, с. 50–56.